

УДК - 211(477)+211(47)

Шліхта Н.В.

ОСНОВНІ ФОРМИ І МЕТОДИ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР НАПРИКІНЦІ 50-х - НА ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ

Стаття присвячена аналізу атеїстичної пропаганди як одного з основних аспектів антирелігійної політики в Українській РСР у 50-х - 60-х роках. Попри масштаби проведення, різноманітність використовуваних форм і методів боротьби з "релігійними пережитками", атеїстична пропаганда не змогла стати тим інструментом дієвого контролю над населенням, яким, на думку партійних ідеологів, вона повинна була стати.

М.С.Хрущов, прийшовши до влади і утвердившись на посту Першого секретаря КПРС, виголосив гасло швидкої побудови комуністичного суспільства. Однією з необхідних ознак такого "світлого майбутнього" мав стати його безрелігійний характер. Як наслідок, починаючи з 1958 р., на теренах СРСР (і особливо в Українській РСР, рівень релігійності населення якої був одним з найвищих у Радянському Союзі) розгорнулася антирелігійна кампанія у масштабах, які можна порівняти хіба що з сталінським гонінням на церкву у 20-х-30-х роках. Особливе місце серед методів, застосовуваних у боротьбі з релігійними пережитками, належало атеїстичній пропаганді та атеїстичному вихованню населення.

Одним з перших заходів боротьби з релігією на теоретичному та методологічному рівнях стало прийняття постанови ЦК КПРС від 11 листопада 1954 року "Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення". У постанові наголошувалось, що справді позитивних результатів буде досягнуто лише у процесі довготривалої, глибокої роботи з віруючими, "без будь-яких образ почуттів віруючих і церковних служителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви" [1]. Не так багато офіційних документів дають змогу зрозуміти позицію партійного керівництва щодо ведення атеїстичної роботи. У 1959 р. було прийнято чергову постанову "Про недоліки у науково-атеїстичній роботі і заходи щодо її поліп-

шення, положення якої у дещо уточненому вигляді проходять через усі наступні постанови.

Важливим етапом у розробці положень атеїстичної пропаганди став XXII з'їзд партії, у Програмі якого читаємо: "Необхідно систематично вести науково-атеїстичну пропаганду, терпляче роз'яснювати неспроможність релігійних вірувань, що виникли на ґрунті пригніченості людей" [2]. Під час цього з'їзду Хрущов висловив свою власну позицію у питанні атеїстичної роботи. Його слова були, по суті, офіційною заявою щодо важливості атеїстичної пропаганди, тому їх наводили майже в усіх радянських виданнях: "Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка б охоплювала всі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і молоді" [3]. Ці слова вказують на деякі важливі аспекти ведення такої пропаганди. По-перше, Хрущов підтвердив, що пропаганда наукових знань не розглядалась як цінність сама по собі, а була спрямована проти релігії як основної мішені. По-друге, атеїстична пропаганда і виховання повинні були стати "всеохоплюючими", а отже, мали на меті встановлення тотального контролю над членами суспільства. Нарешті, він вказував на ту групу суспільства, яка мала стати основним суб'єктом нової кампанії: діти та молодь, що розглядалися як потенціал для створення

нової історичної спільноти - "радянських людей" - повинні були пройти інтенсифікований курс атеїстичного виховання.

Після XXII з'їзду КПРС питання подальшої розробки ефективності методів ведення атеїстичної пропаганди стало важливим завданням у роботі республіканських партійних організацій. Прийняття різноманітних рішень і постанов на найвищому партійному рівні було першим кроком, практичне впровадження їх у життя мало стати наступним етапом. Розглянемо лише дві постанови, прийняті ЦК КПУ у 1962 р., які, на нашу думку, дають можливість зрозуміти найважливіші аспекти ведення атеїстичної пропаганди в республіці.

Резолюція Пленуму ЦК КПУ, що проходив 11-19 серпня 1962 р., являє особливий інтерес, тому що вона стала одним з перших документів, що вказував на необхідність "посилити індивідуальну роботу по відриву чесних радянських людей від церкви і сект" [4]. Індивідуальна робота розглядалась як досить ефективний спосіб ведення антирелігійної боротьби. Вона мала провадитись у формі діалогу, коли пропагандист працює з віруючою людиною протягом значного відтинку часу, а отже, має можливість не лише вести бесіди про неспроможність релігійних вчень, але й використовувати у своїй роботі психологічні та емоційні чинники, знання конкретної ситуації. Проте цей "ефективний" метод не сприяв досягненню відчутних наслідків через "помилки" місцевого керівництва (на що постійно вказували ідеологічні лідери) або ж через відсутність особливого ентузіазму у тих, хто проводив цю роботу. У період брежнєвського керівництва індивідуальна робота почала розглядатись як центральний аспект ведення атеїстичної пропаганди. При цьому постійно підкреслювалось, що раніше важливість індивідуальної роботи повністю ігнорувалась відповідальними чиновниками і активістами.

У цій резолюції, як майже в усіх подібних документах, наголошувалось на тому, що одним з основних завдань атеїстичної роботи є; "...ще вище піднести рівень

навчально-виховної роботи у вузах і технікумах, посилити роль школи і вчителів у формуванні матеріалістичного світогляду учнів" [5]. Антирелігійна робота з дітьми мала розпочинатися вже у початкових класах. На цьому першому етапі основний наголос робився на "моральному" вихованні учнів. Наприклад, у програмі, розробленій Міністерством освіти ще у 1960 р., рекомендувалося приділяти особливу увагу "науково-матеріалістичній освіті учнів перших-четвертих класів" [6]. Наголошувалось, що вчитель повинен враховувати психологію учнів, яких виховують релігійні батьки, тому "зневажливо до них не ставитись, дивитись на них, як на друзів, що потрапили у біду" [7].

У 1963/64 навчальному році, Міністерство освіти України підготувало спеціальний підручник - "Науково-атеїстичне виховання учнів молодших класів" [8]. Того ж року було видано ряд інших посібників: "Атеїстичне виховання у курсі фізики," "Атеїстичне виховання у процесі викладання літератури" та інші [9]. У них ставилося завдання вести атеїстичну роботу з учнями середніх та старших класів не лише під час спеціально відведених занять, але й під час вивчення кожного окремого предмету. У більшості випадків, вчителі не виявляли особливого бажання обговорювати з учнями питання наукового атеїзму. Американський дослідник Девід Пауел намагався з'ясувати причини такого ставлення: "... деякі вважають цей предмет недоречним, деякі не мають знань, необхідних для цього, або просто намагаються не торкатися такого особистого питання, ще інші - просто самі є віруючими людьми" [10]. Нам здається, що основна причина полягала у тому, що самі вчителі не мали навіть елементарних знань з основ релігійного вчення (що було характерним не лише для них, але й для лекторів-атеїстів), а отже, не могли ефективно це вчення критикувати.

Більше того, було поставлено завдання проводити роботу з дітьми не лише у школі, але й у час їхнього дозвілля. Для цього, у 60-х роках при місцевих Будинках піонерів були організовані гуртки юних атеїстів. Метою цих

гуртків було зробити самих школярів більш активними учасниками атеїстичної роботи: діти не лише слухали лекції на антирелігійні теми, але й самі мали пропагувати атеїстичні погляди серед своїх молодших товаришів та батьків. Досить важко говорити про ефективність діяльності цих закладів та про дієвість інших методів атеїстичного виховання дітей. Про це свідчить вже той факт, що кожна наступна постанова керівних органів щодо атеїстичної роботи вимагала посилити ефективність здійснюваних заходів.

Не менш важливим завданням було атеїстичне виховання студентів. Студенти слухали лекції з основ атеїзму під час вивчення майже кожного з предметів. Одна з центральних лекцій у курсі біології мала, наприклад, таку назву: "Роль вчення І.П. Павлова у боротьбі з релігією" [11]. Маючи на меті не лише перетворити студентів на носіїв нового світогляду, але й зробити їх активними борцями з релігією, відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ за участю Міністерства освіти розробив програму з курсу "Основ наукового атеїзму." Спершу, у 1957/58 навчальному році, курс було введено до програм педагогічних інститутів, а згодом – до програм інших навчальних закладів. Для того щоб дати студентам досвід майбутньої атеїстичної роботи, їх заохочували читати лекції вже у період навчання. Так, у 1958/59 навчальному році, студенти п'ятих курсів Львівського педагогічного інституту прочитали 96 лекцій на атеїстичні теми [12].

Проте не тільки ті молоді люди, які здобували вищу освіту, мали стати суб'єктами атеїстичної роботи. Дуже важливим було передати атеїстичні погляди робітничій та сільській молоді: робітникам заводів, фабрик, колгоспів. Завдання було особливо складним, бо ця категорія молоді становила більшість. Крім того, їй було значно важче організувати для зустрічей та дискусій. Нарешті, саме ці молоді люди були у переважній більшості людьми віруючими. Для виконання цього завдання майже на кожному підприємстві були організовані "куточки" атеїзму. Окрім того, школи атеїзму створювалися майже у кожному районному

та обласному центрах, і спеціальні факультети атеїзму розпочинали свою роботу при вечірніх університетах марксизму-ленінізму.

У західноукраїнському регіоні, де рівень релігійності населення був найвищий, партійне та радянське керівництво змушене було діяти особливо активно. Ситуація тут ускладнювалася ще й тим, що значна частина населення підтримувала каткомбну греко-католицьку церкву. Саме тому організація шкіл атеїзму і підготовка лекторів-атеїстів велась тут набагато інтенсивніше, ніж в інших областях. Так, лише у Стрийському районі Львівської області (де проживало значне число прихильників УГКЦ) протягом 1960 року розпочали свою роботу 42 школи атеїзму, що підготували 926 лекторів [13]. Для порівняння: від початку кампанії до 1963 р., у Донецькій області було організовано 105 шкіл атеїзму, які протягом 1963 р. підготували 2914 лекторів [14].

Районом особливої уваги антирелігійної роботи була Тернопільська область через сильний вплив розташованої там Почаївської Лаври. Тому підготовка лекторів-пропагандистів, які працювали з віруючими і з населенням загалом для створення "сприятливої атмосфери", мала першорядне значення. Тільки в обласному центрі у 1961 р. було підготовлено 350 лекторів-атеїстів [15]. Та ж Тернопільська область може служити ілюстрацією впровадження у життя іншого заходу, що мав на меті вплинути на світогляд населення: створення куточків атеїзму у бібліотеках, де організовувалися виставки атеїстичної літератури і проводилися дискусії з світоглядних питань. У бібліотеках Тернопільської області протягом першої половини 60-х років було організовано 698 куточків атеїзму [16].

Комсомольській організації було відведено особливу роль у формуванні світогляду молоді. Якщо переглянути тогочасну комсомольську пресу, то складеться враження про надзвичайно високу активність комсомольських діячів у цій справі. Про це свідчать вже спеціальні рубрики з досить промовистими назвами, які з'явилися в обласних

комсомольських газетах. Наприклад, у вінницькій газеті "Комсомольське плем'я" було започатковано рубрику "Без бога-ясна дорога", а у дніпропетровській газеті "Прапор юності" - рубрику "Відеології нема співіснування" [17]. Якою ж була ефективність роботи комсомольських осередків? Ми маємо лише непрямі свідчення для того, щоб робити якісь висновки. По-перше, у доповідних записках уповноважених Ради у справах Російської Православної Церкви та Ради у справах культур трапляються скарги на пасивність місцевого комсомольського керівництва. Ще частіше можна зустріти доповідні записки уповноважених про те, що самі комсомольці чи навіть комсомольські активісти відвідують церкву, беруть церковний шлюб або хрестять новонароджених.

Необхідно нагадати ще про одну постанову ЦК КПУ від 9 жовтня 1962 р. "Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР." У ній пропонувалися нові методи ведення атеїстичної роботи, зокрема, проведення "атеїстичних кінофестивалів, громадських зборів по засудженню антигромадської діяльності церковників," створення при партійних комітетах громадських товариств для проведення антирелігійної роботи серед населення [18].

Починаючи з 60-х років, діяльність таких "громадських товариств", більш відомих як "комісії сприяння", стала однією з перманентних рис антирелігійної кампанії. Найчастіше місцеві керівники призначали членів цих "добровільних" комісій з робітників-ударників чи колгоспних активістів та представників інтелігенції: вчителів, лікарів, інженерів, бібліотекарів. Основним завданням комісій було проведення лекційної роботи з віруючими та організація з ними дискусій на світоглядні теми. Особливо важливою ланкою їхньої діяльності було сприяння впровадженню у життя нових радянських свят та обрядів.

Ця кампанія головним чином була спрямована проти церковних таїнств: хрещення, вінчання, відспівування. Та не менш важливим завданням було зменшити

вплив на людей великих церковних свят, особливо таких як Різдво і Великдень. Членів комісій використовували для того, щоб оточити церкву напередодні релігійного свята і обмежити доступ до неї вірних [19]. їх також змушували напередодні свята оголошувати трудову вахту чи проводити збори з антирелігійної тематики. Члени комісій, крім того, брали участь у "створенні" радянських свят, які мали відзначатися у день свят релігійних. Прикладом такої "творчості" місцевого керівництва та "комісії сприяння", зокрема на Житомирщині у 1961 р., стало свято "Третя весна семирічки", яке святкували у день Великодня [20].

У цілому, методи боротьби з релігійними святами були досить примітивними. Особливо це стосувалося храмових свят. Хоча у деяких місцевостях були зроблені певні спроби замінити "храми" (як означалися ці дні святих у радянській літературі) радянськими святами, вони були досить нечисленними. Основним засобом боротьби було спотворити такі свята. Тому досить часто у пресі та спеціалізованій літературі ці свята зображувалися не інакше, як масове сплювання населення і відрив його від роботи та ще й у період найвідповідальніших сільськогосподарських робіт, оскільки більшість таких свят припадала на літо. Здається також, що організація таких "комісій сприяння" мала ще й доводити, що широка громадськість підтримує партію у її намаганні очистити свідомість людей від релігійних пережитків.

У тій же постанові від 9 жовтня 1962 року вказувалося ще на один аспект атеїстичної роботи: використання наочних та емоційних методів впливу. Здавалося, що фестивалі атеїстичних фільмів стали досить дієвим засобом такого впливу і що їхня популярність була досить високою, адже кількість їх зростала з року в рік. Насправді ж, відвідання таких фестивалів було безкоштовним і обов'язковим. Крім того, перегляди фільмів з антирелігійною тематикою влаштовувались на підприємствах і у сільських клубах з обов'язковою лекцією перед переглядом і обговоренням фільму після його показу.

Фільми, як і лекції, мали у своїй більшості антиклерикальну, а не антирелігійну спрямованість. Як слушно зазначав один з критиків методів ведення атеїстичної пропаганди: "... досить легко критикувати священників - набагато важче боротися з релігійною ідеологією" [21].

У той же час кіноіндустрія випускала чимало документальних фільмів, більшість з яких була присвячена впровадженню нової обрядовості. Такі фільми як, наприклад, "Свято новонародженого у Миколаєві" та "Свято нового побуту" [22] - демонструвалися у кінотеатрах та у тих нечисельних Палацах щастя та Палацах новонародженого, які тоді вже з'являлися в Україні. Особливим методом візуальної пропаганди вважалася робота пересувних планетаріїв, які мали демонструвати "велич радянської людини", що підкорює космос, де немає місця Богу.

Читання лекцій на атеїстичні теми було найбільш поширеним методом боротьби з релігійними пережитками. Інституцією, що мала безпосереднє завдання проводити лекційну пропаганду, було товариство "Знання", до 1963 р. відоме як Всесоюзне Товариство для поширення політичних та наукових знань. Товариство було організоване 1947 р. і прийшло на зміну Спілці воєнничих безбожників, що до війни виконувала завдання антирелігійної боротьби. Активність товариства "Знання" в Україні була досить високою. Так, лише за першу половину 1959 р., лекторами республіканського відділення товариства було прочитано 33 834 лекції на антирелігійні теми [23]. Щоб зрозуміти масштабність проведення атеїстичної роботи в Україні, доречно вказати, що протягом 1959 р. на території Радянського Союзу було прочитано приблизно 400 000 таких лекцій [24].

Західноукраїнські області були місцями проведення особливо інтенсивної лекторської роботи: у Львівській області протягом першої половини 1964 р. було прочитано 4726 лекцій, що на 1015 лекцій більше, ніж за той самий період попереднього року [25]. У Тернопільській області кількість лекцій,

прочитаних за перше півріччя 1964 р., становила 3500, порівняно з 3075 лекціями, прочитаними за перше півріччя 1963 р. [26]. За цей же період у Київській області (включаючи Київ) було прочитано 2854 лекції [27].

Щоб уявити справжній розмах атеїстичної пропаганди, слід згадати про використання для досягнення її мети засобів масової інформації. У 1957 р. на Україні було засновано атеїстичний журнал - "Воєнничий атеїст." Усі освітні організації та підприємства повинні були обов'язково передплачувати його. Тому й не дивно, що тираж журналу зростав з року в рік: якщо 1962 р. тираж становив 47 200 екземплярів, то вже наступного року - 53 300 екземплярів [28]. Аналіз тематики статей журналу свідчить, що більшість з них була пов'язана з викриттям "аморального" життя духовенства та нелегальної діяльності протестантських сект. У деяких статтях викривалися "релігійні чудеса", решта публікацій була спрямована здебільшого проти релігійних свят. Не важко помітити, що антирелігійна преса мала ті ж "вади", що й атеїстичні лекції та фільми: вона досить примітивно критикувала зовнішні прояви релігії.

Республіканське радіо постійно відводило значну частину ефіру для антирелігійної пропаганди у випусках "Останніх новин". Одним з найбільш ефективних методів вважалась організація дискусій з слухачами на атеїстичні теми. Так, у 1963 р. на Республіканському радіо було проведено ряд бесід-дискусій під рубрикою "Правда про релігію" [29]. Навіть музичне оформлення радіопередач підпорядковувалося завданню впровадження нової радянської обрядовості. На телебаченні основну увагу приділяли підготовці так званих "пізнавальних" програм. Серед них: "Біблія перед судом науки і розуму", "Радянські люди штурмують царство боже", "Наука і релігія про надзвичайне в атмосфері" [30].

Ще одним методом атеїстичної пропаганди, що став надзвичайно популярним у цей час, було "використання релігії проти релігії." З цією метою церкви та монастирі

перетворювали в атеїстичні музеї. Таким, наприклад, став музей, заснований на початку 60-х років на території Києво-Печерської Лаври.

Особливо "вдалим" тактичним прийомом вважалося використання колишніх представників духовенства для антирелігійної роботи. Адже вони були по суті єдиними, хто міг критикувати релігійне вчення, маючи поняття про предмет своєї критики. Саме тому колишніх священників "заохочували" ставати лекторами товариства "Знання". Виступи цих священників та організація бесід з ними розглядалися як один з центральних аспектів антирелігійної роботи на радіо та телебаченні. У своїх виступах вони, серед іншого, викривали "справжню" суть "церковних чудес", розповідали про "аморальну поведінку" вищого і нижчого духовенства. Статті, написані цими священниками, час від часу з'являлися на сторінках радянських видань і особливо у "Войовничому атеїсті", де на початку 60-х років було започатковано рубрику - "Вони порвали з релігією." Щоб дістати хоч приблизне уявлення про суть статей, опублікованих під цією рубрикою, наведемо декілька слів колишнього священника: "Релігію, як вульгарну форму уявлень про філософське начало, я заперечую і служити їй не хочу" [31]. Подібні виступи мали на меті створити негативний образ церкви і підтримувати тезу про банкрутство релігійного вчення.

Проте всі ці заходи не досягали своєї основної мети - "відірвати" населення від релігії. Тому не дивно, що у 1965 р., коли переглядалися методи ведення атеїстичної роботи попереднього періоду, у "Комсомольській правді" з'явилася стаття "Святая-святых - человек!". У статті не лише піддавалась сумніву ефективність використання колишніх священників у атеїстичній роботі, але й давалася досить невисока оцінка пропаганді в цілому. "Бути атеїстом - значить досконало розумітися на релігії, досконало знати її історію і глибоко розуміти її психологію, - писалося у статті. - Робота з священниками - це не метод. Справжній триумф атеїзму прийде лише у

тому випадку, коли у церкві залишиться тільки священник, а всі віруючі залишать його" [32].

Отже, антирелігійну пропаганду і роботу з атеїстичної освіти та виховання слід розглядати як органічну частину наступу партійного керівництва на церкву. Як метод боротьби з релігією на методологічному та теоретичному рівні, атеїстична робота мала б стати якісно новим засобом подолання "релігійних пережитків" порівняно з тими ж силовими методами боротьби чи методами економічного тиску, які залишалися найбільш характерними виявами боротьби з релігією наприкінці 50-х-початку 60-х років. Адже, лише викорінення релігії як світогляду і як ідеології, дало б можливість встановити повний контроль над населенням, до чого й прагнуло партійне керівництво. У зв'язку з цим, з кінця 50-х років розгортається атеїстична пропаганда, що поступово проникає у всі сфери суспільного і особистого життя. Увесь арсенал засобів та форм боротьби з релігією: лекційна діяльність, індивідуальна робота з віруючими, дітьми, молоддю, священослужителями; використання емоційних засобів впливу, тиражування антирелігійної літератури, атеїстична пропаганда на радіо та телебаченні - слугували єдиній меті - знищенню тієї єдиної чужорідної ідеології, яка все ще продовжувала існувати у суспільстві, що будувало комуністичне майбутнє. Намагання подолати "ненауковий світогляд" та "ворожу до інтересів соціалістичного суспільства релігійну ідеологію" особливо яскраво простежувалось у районах з високою релігійністю населення. Саме тому, можемо говорити про особливості ведення атеїстичної пропаганди в Україні, у порівнянні з іншими теренами СРСР, та про особливості антирелігійної роботи у західних областях України, порівняно з іншими її регіонами.

Досвід державної політики у сфері релігійного життя у період хрущовської "відлиги" переконливо засвідчує, що режим, формально визнаючи свободу релігійних культів, дотримувався курсу на придушення

релігійного життя в Україні та підтримував грубе адміністративне втручання у справи церкви. Однак, прагнення встановити контроль над односвітоглядним суспільством так і не було до кінця зреалізоване. І релігія,

попри всі методи боротьби з нею, продовжувала впливати на певну частину членів цього суспільства. Суспільство, у якому немає свободи духовного вибору, приречене на розвал.

1. Цит. за: *Баран В. К.* Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів: Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. - С 267.

2. Цит. за: *Лобоеик Б., Пастух М.* Атеїстичне виховання-важлива ділянка ідеологічної роботи// Комуніст України. -1963. №1 -С.52.

3. Там само.-С.55.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО). Ф, 1, оп. 1, спр. 1810, арк. 29.

5. Там само.

6. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 1470, арк. 29.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). Ф. 4648, оп. 5, спр. 33, арк. 86.

8. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2166, арк. 227.

9. Там само.

10. *David E. Powell*, *Anti-Religious Propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion.* - Cambridge: M.I.T. Press, 1975.-С 54.

11. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 1231, арк. 104.

12. Там само. - С. 105.

13. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2673, арк. 57.

14. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2166, арк. 107.

15. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2402, арк. 47.

16. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2166, арк. 121.

17. Там само. - С. 215.

18. Там само. - С. 128-129.

19. ЦДАВО. Ф, 4648, оп. 1, спр. 323, арк. 40.

20. *Пастух М.* Ставлення КПРС до релігії і атеїстичного виховання. - К.: Держлітвидав, 1962. - С. 74.

21. Цит. за: *David E. Powell*, *Anti-Religious Propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion.* - Cambridge: M.I.T. Press, 1975.-С. 106.

22. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2166, арк. 45.

23. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2399, арк. 159.

24. *John Anderson*, *Religion, State and Politics in the Soviet Union and the Successor States, 1953-1993.* - Cambridge: Cambridge University Press, 1994.-С. 144.

25. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2399, арк. 156.

26. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2400, арк. 62.

27. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2401, арк. 108.

28. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2166, арк. 247.

29. ЦДАГО. Ф, 1, оп. 31, спр. 2166, арк. 236.

30. Там само. - С. 240.

31. *Бодревин-Буць О.* Перестаю служити церкві // *Войовничий атеїст.* -1962. №8 - С. 15.

32. *Кельт Т.* Святая-святых - человек! (Письмо в редакцию) // *Комсомольская правда.* - 1965. - 5 апреля.

Natalia Shlikhta

MAJOR FORMS AND METHODS OF ATHEISTIC PROPAGANDA IN UKRAINE IN THE LATE 1950s - EARLY 1960s

Atheistic propaganda was waged at the territory of the Soviet state at the very end of the 1950s and was designed to serve the Party's ambition to establish the total control over the population with the help of the eradication of "religious remnants" from the thoughts of ordinary people. Although the scale of waging propaganda was comparable only to StaUn's combat with religion prior the Second World War, and although methods and forms of fighting religion were as numerous and various as never before (individual work with believers, work with children and the youth, the organization of schools of atheism and atheistic museums, the use of mass media for the sake of propaganda, making former priests to denounce religion, and others) the real effectiveness and achievements of atheistic propaganda differed a lot from desired results.